

on mousterian sites of the Crimea.— Prehistoric man, his industry and the environment in the Pleistocene and Holocene. Moscow, 1973.

⁵ Ю. Г. Колосов. Работы Крымской палеолитической экспедиции.— Археологические открытия 1973 года. М., 1974.

В. П. Душевский, Ю. Г. Колосов

Реконструкция природных укрытий над мустьерскими стоянками Заскальная V и VI

Резюме

На протяжении пяти лет Крымская палеолитическая экспедиция Института археологии АН УССР ведет раскопки многослойных раннепалеолитических стоянок Заскальная V и VI вблизи известной скалы Ак-Кая в Белогорском районе. В отличие от изученных пещерных памятников этого времени в Крыму, стоянки находятся в настоящее время под открытым небом, у подошвы обрывистых скал нуммулитовых известняков. В древности они располагались под навесами или гротами.

В статье освещается первый этап работы, целью которого помимо основной задачи археологического изучения является получение данных об установлении морфологического облика и происхождения исчезнувших полостей. Реконструкция естественных укрытий над стоянками Заскальная V и VI даст решение одной из задач, поставленных перед Крымской палеолитической экспедицией.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Про номенклатурний список кременяних виробів доби мезоліту — неоліту

Надходження нових серій кременяних виробів різних періодів кам'яного віку, поглиблене їх вивчення, у тому числі з застосуванням статистичних методів, потребує вироблення детальної класифікації кременяних знарядь. Лише при наявності загальноприйнятої їх номенклатури хоча б у рамках певної території стане можливим колективне опрацювання матеріалів, коли дані про склад тієї чи іншої колекції, опрацьованої одним дослідником, зможуть повністю використовувати також інші фахівці, зокрема і при статистичних викладках. І навпаки, відсутність такої класифікації неминуче веде до значного скорочення обсягу доступної інформації і нерідко заводить дослідницький процес у тупик, оскільки фахівці навіть одного вузького кола знань позбавляються можливості ґрунтовно ознайомитися з колекціями, а інколи навіть виникають непорозуміння у деталях термінології.

Розробка класифікації кременяних виробів і застосування статистичного методу при їх опрацюванні вже давно привертала увагу археологів¹.

Метод типологічно-статистичного аналізу ранньопалеолітичних матеріалів особливо почав застосовуватися після його удосконалення Ф. Бордом і М. Бургоном на початку 50-х років².

Описуючи верхньопалеолітичні і мезо-неолітичні колекції півдня Східної Європи, фахівці (П. П. Єфименко, М. Я. Рудияський, С. М. Бібіков, Д. О. Крайнов, П. Й. Борисковський, В. М. Даниленко, О. О. Формозов та ін.) весь час застосовують певну номенклатуру типів і підтипів знарядь. Зараз у нашій країні і за рубезем уже розроблено кілька номенклатурних схем і для верхньопалеолітичного, мезолітичного та неолітичного кременю³.

Переважає більшість праць з цих питань, однак, охоплює дуже невеликі території, окремі культури або лише конкретні пам'ятки. Не

позбавлені вказані класифікації, як нам здається, і деяких інших недоліків. Так, у номенклатурних списках не завжди витримується єдиний критерій поділу матеріалів на групи, типи й підтипи. Нерідко при цьому також беруться до уваги зовсім випадкові ознаки, а не цілеспрямовані свідомі прояви людської діяльності в процесі розщеплення кременю і формування знарядь. Здебільшого номенклатурні списки до того ж дуже громіздкі, нечіткі, що значно ускладнює їх застосування широким колом дослідників.

Номенклатура крем'яних виробів, як і інша систематика, є впорядкована множинність. Вона має бути всеохоплюючою, загальнодоступною і зручною в користуванні, а також по можливості стабільною. При її розробці слід дотримуватися єдності критеріїв поділу, як і рівнозначності ступеня відмін (віддалі) між одиницями одного розряду таксономічної ієрархії.

Лише дотримання таксономічної ієрархії стає запорукою можливо повного і об'єктивного викладу характеристики комплексів. Здається, малоприйнятною з цієї точки зору є номенклатура пізньопалеолітичного кременю, запропонована Сонвіль-Борд і Перро⁴, до яких повністю приєднується О. П. Черниш⁵. Керуючись номенклатурою Ф. Борда для ранньопалеолітичних комплексів, згадані автори для верхньопалеолітичних індустрій виділили 91 тип знарядь. При цьому типологіст не має поділу виробів на види (категорії) знарядь та їх підтипи. Всі назви списку виступають в номенклатурному відношенні як абсолютно рівнозначні, хоча тут є вид знарядь, їх типи і підтипи.

Вивчення взаємозв'язків культур на широких територіях, як і розробка проблеми переростання мезоліту в неоліт, передбачає створення класифікації матеріалів великих областей, що охоплювали б частини материків, наприклад Східну Європу, Урал і Сибір тощо.

Запропонована нижче номенклатура крем'яних виробів з території Молдавії, України і Північного Кавказу, як нам здається, є певним кроком до створення регіональних класифікацій.

При складанні цього номенклатурного списку автором опрацьована переважна більшість мезолітичних і неолітичних комплексів вказаної території. Список включав всі об'єктивні характеристики виробів з кременю, дані дослідниками інших локальних груп пам'яток.

В основу типологічного поділу крем'яних виробів півдня Європейської частини СРСР епохи мезоліту й неоліту нами покладені насамперед їх морфологічні особливості, а також тип заготовок та функціональне призначення виробів. Останнє відіграє, як відомо, головну роль у виділенні категорій знарядь або їх видів — скребки, різці, вістря стріл тощо, що для мезо-неолітичних культур в основному зроблено вже давно. При морфологічному аналізі знарядь ми враховували виключно ті особливості, що були свідомо їм надані шляхом повторної обробки заготовок. Відмінності в формі заготовки бралися до уваги лише тоді, коли тип останньої був також результатом цілеспрямованої діяльності людини. Нами не враховувалась випадкова форма відщепів, оскільки вона не диктувалася такою діяльністю.

За призначенням серед крем'яних виробів виділено XV видів (категорій), що в своєму складі мають типи і підтипи. Для зручності користування номенклатурним списком всі предмети з точки зору процесу обробки поділені на дві великі групи: А — нуклеуси, заготовки знарядь та відходи виробництва, Б — знаряддя праці. Серед останніх виділяються підгрупи геометричних мікролітів, негеометричних мікролітів, макролітичні знаряддя та ін. Групи і підгрупи номенклатурного навантаження не несуть.

Отже, основними номенклатурними одиницями списку є види виробів, їх типи і підтипи. Види утворені за принципом призначення

знарядь. Наприклад, нуклеуси-ядрища для сколювання з них пластин і відщепів, ножі — знаряддя для різання та ін. Маловживані і звичайно нечисленні вироби (проколки, свердла, ретушери тощо) об'єднані в одну групу: «інші види знарядь».

Тип і підтип охоплюють екземпляри одного виду, що відрізняються певними морфологічними особливостями і технікою виготовлення. При цьому тип є більш високою одиницею номенклатурної ієрархії, ніж підтип. Види виробів позначаються римськими цифрами, типи — арабськими, підтипи — малими літерами (рис. 1).

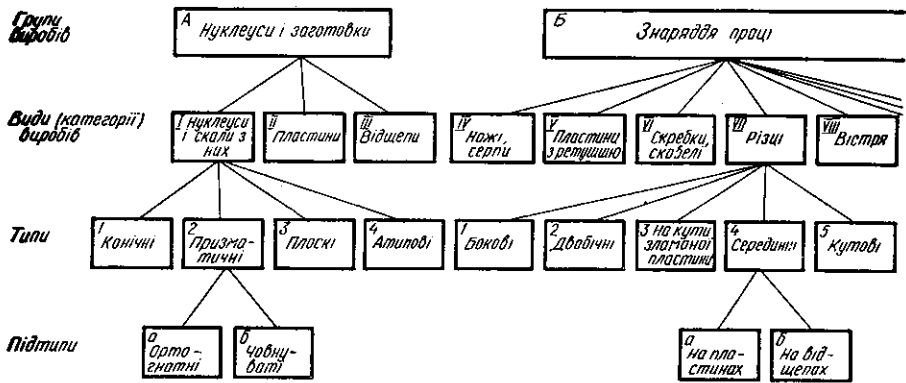

Рис. 1. Схема номенклатурних одиниць.

Для більш дрібного членування підтипів речей можуть бути введені літерно-цифрові позначення (а₁, а₂, а₃...), або ж характеристика комплексу подається описово.

А. Нуклеуси і заготовки знарядь та відходи виробництва

Нуклеуси. Сколи з них. Всебічна характеристика нуклеусів і заготовок для знарядь — пластин і відщепів — має важливе значення як для культурно-територіального членування мезо-неолітичних пам'яток, так і при їх періодизації.

Розробці типології нуклеусів палеолітичної епохи уже присвячено кілька спеціальних праць⁶. Дані про їх типологічний поділ за матеріалами мезоліту і неоліту є у фахівців, що провадили описи колекцій цього часу. П. П. Єфименко виділяв два основних типи конічних і призматичних нуклеусів, а М. Я. Рудинський вказував на конічні та олівцеподібні⁷. М. В. Воеводський і О. О. Формозов звернули особливу увагу на знахідки в Криму плоских екземплярів.

У своїй типологічній схемі М. О. Бадер поділив нуклеуси кримських стоянок епохи палеоліту і мезоліту на п'ять типів: 1) дископодібні; 2) однібічні (сплощені) косплощадкові з однією або двома площадками; 3) прямоплощадкові і підциліндричні; 4) прямоплощадкові підконічні; 5) сплощені. Тип конічних він відзначає лише в пізньому палеоліті⁸.

Характеризуючи матеріали мезолітичної стоянки Гіржево в Північному Причорномор'ї, В. Н. Станко говорить про тип нуклеусів: призматичних, однібічних і плоских конічних та олівцеподібних⁹.

Досить складна номенклатура крем'яних виробів, у тому числі й нуклеусів, запропонована С. В. Смирновим у статті про генетичні підоснови надпорізького мезоліту¹⁰. Ця типологія розроблена на матеріалах фінальнопалеолітичної стоянки в балці Ворона (Надпоріжжя). Група виробів (20 екземплярів) включає нуклеуси та поперечні (5) і реберчасті

(4) сколи з них. Нуклеуси (11 екземплярів) діляться на три основних типи: одноплощадкові (5), двоплощадкові (4) і плитчасті (5). Перші два типи мають відповідно чотири і три підтипи. Позитивною рисою цієї систематики є виділення підтипів, але класифікація дуже ускладнена, очевидно, не витримана єдність критерію поділу, кількість підтипів дуже велика (майже дорівнює числу всіх нуклеусів).

Нещодавно із спеціальною статтею, присвяченою номенклатурі крем'яних виробів мезоліту і неоліту Криму, виступив Л. Г. Мацкевий¹¹. Він виділяє сім типів нуклеусів: призматичні, плиткоподібні, олівцеподібні, пірамідальні, трапецієподібні, човнуваті та аморфні. В основу цього поділу покладені їх розміри і форма. Виходячи з техніки сколювання пластин, автор пропонує ще ряд типів: однобічні, двобічні, плоскі, одно-, дво-, три- і багатоплощадкові. Типологія Л. Г. Мацкевого, на нашу думку, дуже ускладнена, при класифікації не завжди витриманий принцип єдності критерію поділу.

Серед зарубіжних праць слід згадати монографію польських дослідників Б. Гінтера і Я. К. Козловського¹². В класифікації виробів — верхнього палеоліту-мезоліту названі автори виділяють чотири типи нуклеусів, у тому числі, без підправки відбивної площадки, одноплощадкові, двоплощадкові і екземпляри «із зміненою орієнтацією» (з однією площадкою і наміченою другою — протилежною).

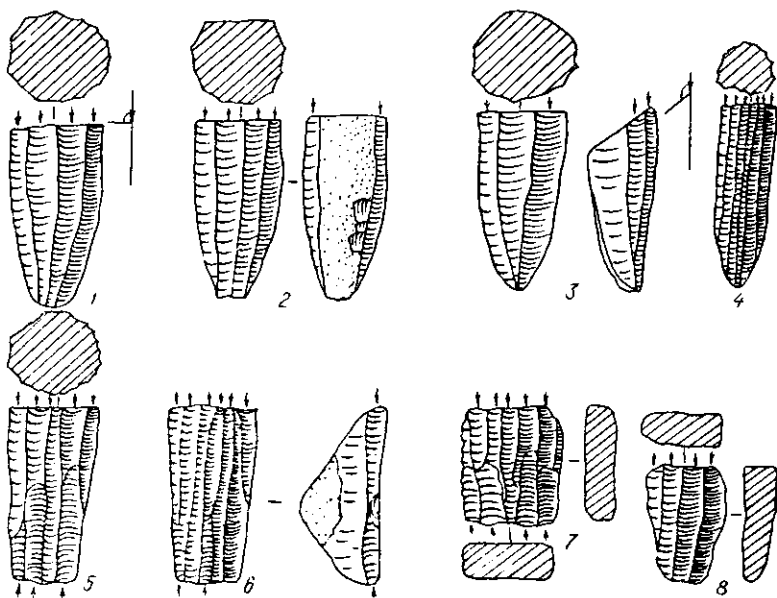

Рис. 2. Різні типи нуклеусів (схема).

Ю. Барті з Чехословаччини, описуючи мезолітичні колекції, називає нуклеуси та нуклеоподібні уламки; перші бувають одно- і двоплощадкові, а також пірамідальні й дископодібні.

У своєму поділі нуклеусів з мезолітичних і неолітичних серій півдня Європейської частини СРСР ми врахували насамперед техніку розколювання кременю та морфологічні особливості цих виробів. Виходячи з цього і на підставі викладеного вище, можна виділити передусім дві серії нуклеусів: «звичайні», з негативами від знятих середньошироких і широких пластин та мікролітичні. Обидві серії включають шість типів. До групи нуклеусів належать і сколи з них.

Типи нуклеусів за формою і технікою виготовлення поділяються на підтипи. Так, конічні (одноплощадкові) бувають рівноплощадкові (ортогнатні, рис. 2, 1) і косоплощадкові (рис. 2, 3), круглі й «однобічні»

(рис. 2, 2), а також мікролітичні. Серед конічних ортогнатних наявний тип олівцеподібних з довгим рівним негативом від мікролітичних пластин (рис. 2, 4). Серед призматичних (двоплощадкових) нуклеусів є округлі (рис. 2, 5) і човноподібні (рис. 2, 6). Тут також рідко трапляються мікролітичні типи. Плоскі нуклеуси відрізняються від «однобічних» сплюснених переважанням ширини над товщиною. Вони можуть мати підтрикутну форму (здебільшого одноплощадкові, скошені (рис. 2, 8) і чотирикутну (рис. 2, 7). Серед них значна кількість мікролітичних. Багатоплощадкові нуклеуси для пластин мають три і більше відбивних площадок. З аморфних (також багатоплощадкових) сколювали відщепи. Серед останніх дуже нечисленними є дископодібні з радіальним сколюванням відщепів звичайних чи пластинчастих. До нуклеоподібних уламків ми відносимо безформені шматки кременю з одним, двома або кількома сколами відщепів чи пластин.

1. Типи і підтипи нуклеусів.
Сколи з них

1. Конічні (одноплощадкові): *a* — округлі в поперечному перетині, ортогнатні (рис. 3, 1); *b* — те ж, трохи «однобічні» (рис. 2, 2); *v* — олівцеподібні (рис. 3, 5); *z* — конічні, косоплощадкові (рис. 3, 3), у тому числі мікролітичні.

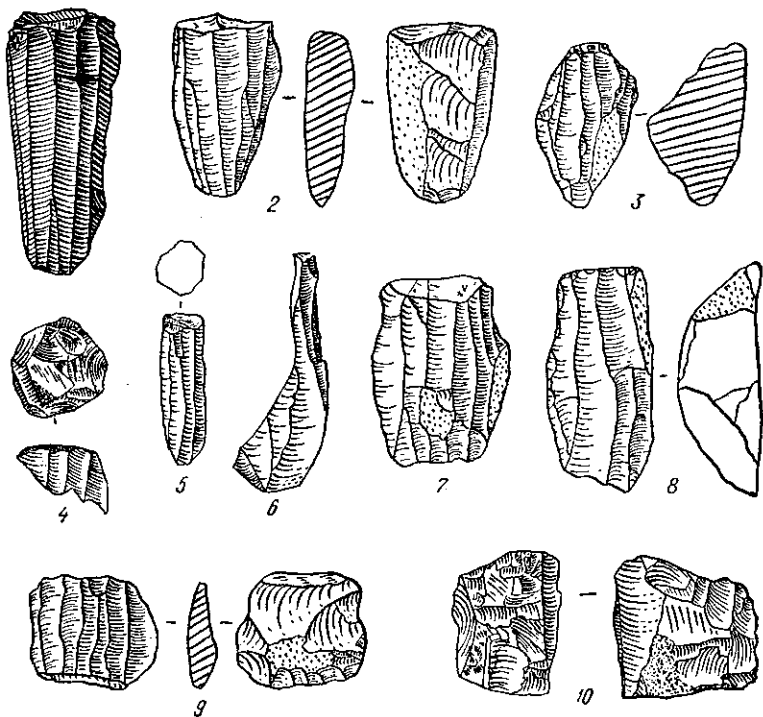

Рис. 3. Нуклеуси.

1 — Студенок; 2, 3, 7, 9 — Гіржево; 4, 6 — Йосипівка, Лиман; 5 — Варварівка IX; 8 — Корост; 10 — Бузьки.

2. Призматичні (двоплощадкові): *a* — ортогнатні (рис. 3, 7); *b* — човноподібні (рис. 3, 8), у тому числі мікролітичні.

3. Плоскі: *a* — підтрикутні (рис. 2, 8); *b* — підчотирикутні (рис. 3, 9), у тому числі мікролітичні.

4. Атипові: *a* — аморфні, багатоплощадкові (рис. 3, 10); *b* — дископодібні.

5. Нуклеоподібні уламки.

6. Інші типи нуклеусів.

7. Сколи: *a* — поперечні (рис. 3, 4); *b* — поздовжні (рис. 3, 6).

Пластини. Розміри пластин, як і техніка їх виготовлення, безумовно, є важливими показниками, що характеризують той чи інший комплекс. Типологія пластин, однак, у номенклатурних списках розроблена мало. Деякі дослідники поділяють їх на великі й дрібні. Л. Г. Мацкевой називає залежно від довжини і ширини три типи: «пластини», «пластинки» і «мікропластинки»¹³. Виходячи з розмірів цих виробів, поділяють їх на дві-три групи й інші дослідники (М. В. Воеводський,

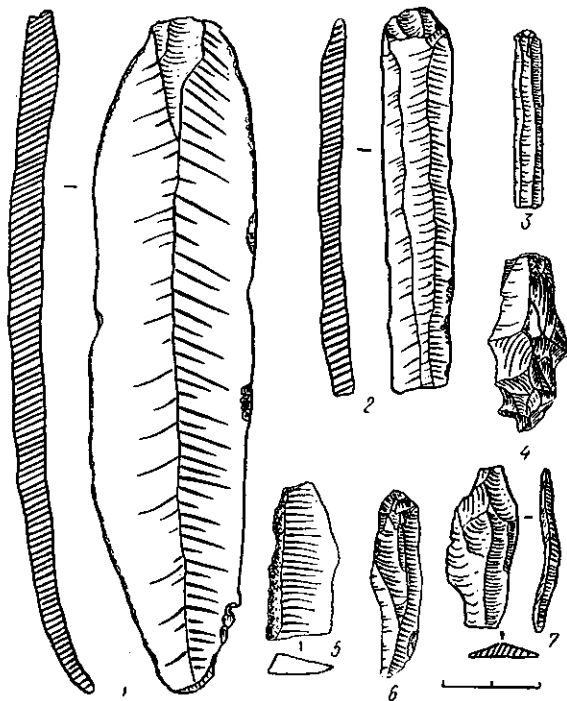

Рис. 4. Типи пластин.

1, 2 — Олександрія; 3, 6 — Бондариха; 4 — Йосипівка; 5 — Стаханівка; 7 — Яремівка.

О. О. Формозов). У номенклатурі крем'яних виробів Франції також визначено дві категорії пластин (*Lame*) і пластинки (*Lamelle*)¹⁴.

Ми виділяємо пластини малі, вузькі (шириною до 0,8 см), середньо-широкі (0,8—1,4 см) та великі широкі (понад 1,4 см). Ширина пластин, як правило, коригується з їх довжиною. Нормальним співвідношенням слід вважати приблизно 1:5—1:10. З точки зору техніки виготовлення слід розрізнити два типи: неправильно ограновані з «палеолітичною» спинкою; правильно ограновані з рівними краями. Як перші, так і другі бувають різних розмірів. Дрібні вироби другого типу називаються мікролітичними. Крім того, розрізняються реберчасті пластини та пластини з потовщеним боком (обушкові). Перші виникають при формуванні нуклеуса, а другі — при їх сколюванні з вузьких плиток кременю.

II. Типи і підтипи пластин без повторної обробки

1. Неправильно ограновані з «палеолітичною» спинкою, у тому числі малі, середні (рис. 4, 6, 7) та великі.

2. Правильно ограновані з рівними краями, у тому числі малі, тонкі «ювелірної» техніки виготовлення мікропластини, а також пластини середні й великі (рис. 4, 1—3).

3. Пластини реберчасті (рис. 4, 4).

4. Пластини з потовщеним боком — обушкові* (рис. 4, 5).

5. Інші типи.

* Термін запропонований В. І. Непріною.

Відщепи є здебільшого відходами при виготовленні знарядь праці, але часто вони використовувались після додаткового ретушування як **знаряддя**, зокрема скребки. Серед них розрізняються за розмірами і **формою** звичайно відщепи трикутні чи аморфні, зокрема з жовною **кіркою**, пластинчасті і лусочки кременю. У пластинчастих екземплярів **довжина** більше ніж удвічі перевищує їх ширину. До лусочок належать **дрібні** тонкі відщепи довжиною до 0,8—1 см. Уламки кременю — це **товсті** аморфні об'ємні відщепи.

III. Типи відщепів, уламки кременю, лусочки

1. Відщепи трикутні, аморфні, у тому числі з кіркою жовна.
2. Пластинчасті.
3. Відщепи з потовщеним краєм (обушкові).
4. Уламки кременю.
5. Лусочки.

Б. Знаряддя праці

У цій групі виділяється 12 основних видів (категорій), що в окремих **випадках** об'єднуються в підгрупи, наприклад, мікролітичні і макролітичні вироби, мікроліти геометричних і негеометричних обрисів тощо. **Загальна** нумерація видів знарядь (IV—XV) є продовженням попередньої групи.

Ножі, серпи виготовлялись як з пластин, так і з відщепових заготовок. Перші здебільшого підправлялись крайовим ретушуванням, другі — з допомогою плоскої поверхневої ретуші. На чітку різницю між **ножами** і **серпами** вказати важко. Ознакою крем'яного серпа є значна **залощеність** по лезу. На північніших територіях, зокрема в культурі **ямково-гребінцевої** кераміки, частіше використовувались знаряддя з **відщепових** заготовок, на півдні — з пластин. У мезоліті і ранньому неоліті **ножі** невеликі, виготовлялись вони переважно з пластин середніх **розмірів**. У пізньому неоліті та енеоліті поширюються вироби на великих **пластинах**.

IV. Типи і підтипи ножів та серпів

1. **Ножі** на великих пластинах з бічною підгострюючою ретушшю по одній чи двох **довзовжніх** гранях, у тому числі: *a* — з скребкоподібним кінцем (рис. 5, 1); *b* — з **гострим** кінцем (рис. 5, 2).

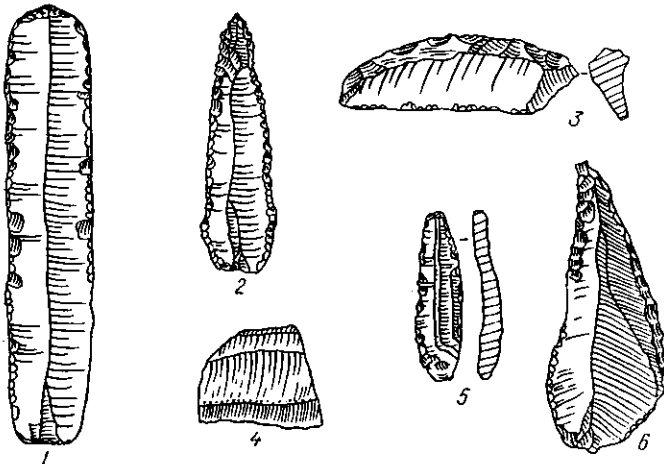

Рис. 5. Ножі (1, 2, 5, 6), серп (3), вкладиш серпа (4).

1 — Бондариха; 2 — Віта Литовська; 3 — Скуносове; 4 — Гнідава; 5 — Лиса Гора; 6 — Устя Осколу.

2. На пластинах середніх розмірів і малих (рис. 5, 5).
3. Ножі-серпи на пластинчастих відщепях з двобічною чи однобічною ретушю (рис. 5, 3) або без неї.
4. Пластини-вкладиші серпів з слідами залощеності (рис. 5, 4).
5. Інші типи.

Пластини з ретушю. Крім ножів і серпів та різних типів вістер (про останній йтиметься далі), з цілих пластин і відщепів виготовлялись також інші вироби, пряме функціональне призначення яких повністю розкрити вдається далеко не завжди. В мезолітичних і неолітичних комплексах Криму виділяється значна кількість пластин з виїмками та пильчастим краєм, рідше трапляються тут екземпляри з протилежною ретушю, властивою для свердел та прокруток. У пам'ятках кукрекського типу в Криму та на суміжних територіях мали поширення пластини з плоским відтісуванням поверхні — вкладиші кукрекського типу. На Північному Кавказі О. О. Формозов у матеріалах Нижньошильської стоянки відзначає серію пластин з виділеною голівкою, призначення яких не розгадано.

До розглядуваної групи слід, очевидно, зарахувати і так звані перетини пластин, що бувають дуже численними в південних мікролітичних комплексах.

V. Типи і підтипи пластин з ретушю. Перетини пластин

1. Пластини з виїмками (рис. 6, 3), з пильчастим краєм (рис. 6, 1).
2. Пластини з ретушю (рис. 6, 6), у тому числі з протилежною ретушю (рис. 6, 2).
3. Вкладиші кукрекського типу з ретушю, у тому числі: *a* — лише по черевцю (рис. 6, 8); *b* — черевцю і спинці (рис. 6, 4).
4. Пластини з виділеною голівкою нижньошильського типу (рис. 6, 5).
5. Перетини пластин (рис. 6, 7, 9, 10).
6. Інші типи.

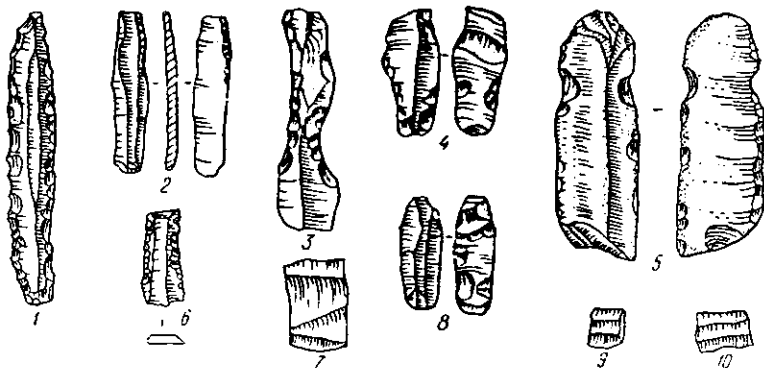

Рис. 6. Пластини з повторною обробкою.

1—2 — Кізлевий; 3 — Мурзак-Коба; 4, 6, 8 — Кукрек; 5 — Нижньошильська; 7, 10 — Бондариха; 9 — Юго-Осетія.

Скребки мають округло-опуклий робочий край, скобелі — увігнутий. Частина пластин з виїмками, мабуть, теж використовувалась як скобелі. Формально пластина з однією виїмкою може бути заліченою до скобелів, але останні виготовлялись переважно з відщепів.

Типології скребків дослідники приділяють звичайно багато уваги. В пізньому палеоліті О. П. Черниш, слідом за французькими археологами Сонвіль-Бордом і Перро, виділяє 15 типів цих виробів — кінцеві на пластинах, подвійні, «стрілчасті», округлі, нігтеподібні, карене, скребки «з рильцем» тощо¹⁵.

У мезоліті Криму Л. Г. Мацкевой визначає 16 типів скребків і два типи скобелів¹⁶. Вартим уваги в його номенклатурі є поділ скребків на типи не лише за формою заготовки, а й за ступенем ретушування. У мезоліті Криму і Кавказу М. О. Бадер простежив шість типів цих знарядь (високої форми кінцеві, циркулярні, подвійні та зі скошеним краєм).

У французькій літературі номенклатура скребків найбільш повно розроблена в працях Сонвіль-Борда і Перро, Лаплас-Жардена і Тік-

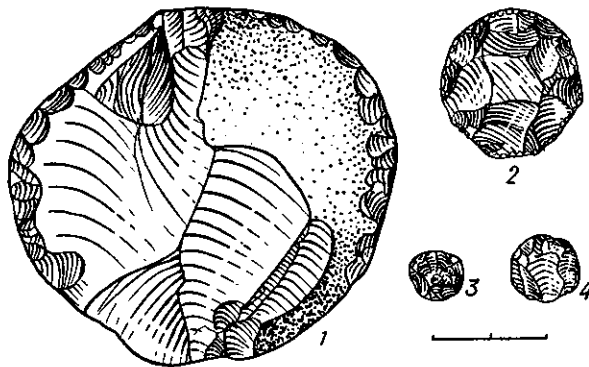

Рис. 7. Скребки великий, середній та малі.

1 — Бондариха; 2—4 — Кізлевий.

сьєра. Спільними типами їх в усіх класифікаціях є прості скребки на пластинах без бічної ретуші чи з нею, подвійні, циркулярні, нуклеоподібні та ін.¹⁷

Виходячи з існуючих типологічних схем і враховуючи особливості заготовок, форми й техніки виготовлення, в типологічний лист, наведений нижче, ми включаємо 11 типів скребків, що поділяються на ряд підтипів. З точки зору заготовок це такі серії знарядь: на пластинах, довгих чи укорочених, пластинчастих відщеплах і звичайних та сколах з нуклеусів. За розмірами скребки на відщеплах бувають мініатюрні і малі (поперечник — до 1,4 см), середні (1,4—2,4 см) та великі (понад 2,4 см — рис. 7).

З відщепових заготовок виконані скребки з різним ступенем ретушування краю — напівкокрулі, а також округлі (циркулярні) екземпляри з нерегулярною ретушшю тощо. Особливу групу становлять інструменти для різання, у яких для цього пристосований боковий край відщєпа (скребки «оскольського» типу) чи інколи його кінець (нігтеподібні). Серед перших є знаряддя середніх і великих розмірів, а другі, як звичайно, дрібні. Робочий край цих виробів у перетині клиноподібний, у той час як у скребка він зігнутий. Нігтеподібний скребок відрізняється від напівкокрулого часто лише характером леза, що в перетині має форму клина. В мезоліті і неоліті досліджуваної території є невелика кількість зразків високої форми та «з підправленою ручкою». Останні, мабуть, мали якийсь держачок. Зрідка трапляються скребачки з виділеним «рильцем».

Скребки на пластинах, видовжені чи укорочені, мають різну форму робочого краю. До видовжених ми умовно відносимо ті, довжина яких більше ніж у 2,5—3 рази перевищує їх ширину.

Скобелі на відщєпах бувають представлені в колекціях звичайно невеликою кількістю екземплярів. Вони можуть мати одну, дві чи кілька виїмок. Для останніх В. П. Любін і М. О. Бадер пропонують назву «лекала».

VI. Типи і підтипи скребків і скобелів

1. Скребки округлі на відщепі, циркулярні з круговою ретушю, у тому числі: *a* — малі і мініатюрні; *b* — середніх розмірів (рис. 8, 1—3).
2. Напівкруглі на відщепі: *a* — з кінцевою (рис. 8, 6, 16); *b* — боковою (рис. 8, 5) ретушю; *c* — з ретушю на 3/4 обода знаряддя (рис. 8, 4), у тому числі нігтеві з клиноподібною формою леза (рис. 8, 11, 12).
3. З нерегулярною і частковою ретушю, скребки неправильних обрисів (рис. 8, 8).
4. З підправленою ручкою (рис. 8, 7).

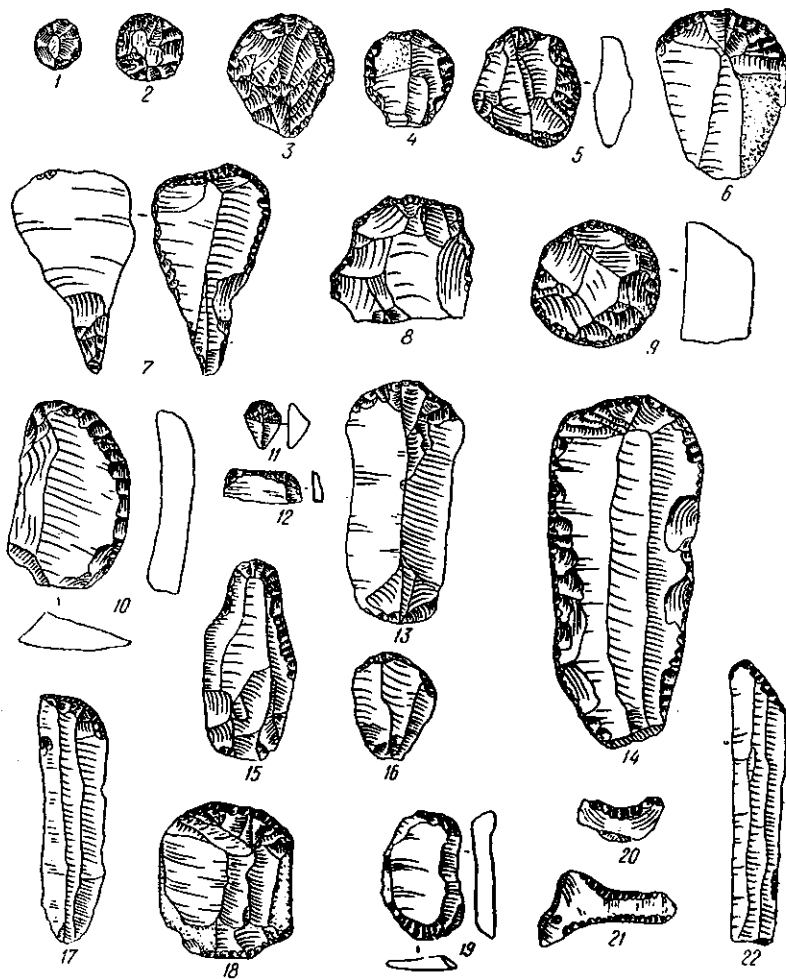

Рис. 8. Скребки.

1—3, 9 — Кізлевий; 4, 5, 11, 12 — Гіржево; 6—8, 18 — Корост; 10, 13, 14 — Устя Осколу; 15 — Кая-Араси; 16 — Бондариха; 17, 22 — Юсуповський басейн; 19 — Скорень II; 20 — Джиджойта; 21 — Зура-Ахо.

5. Високої форми (рис. 8, 9), у тому числі нуклеоподібні.
6. Скребки-різчики «оскольського типу» з клиноподібним робочим краєм (рис. 8, 10).
7. Кінцеві скребки на довгих пластинках (рис. 8, 13), у тому числі з боковою ретушю (рис. 8, 14) і скошені (рис. 8, 17, 22).
8. Кінцеві на укорочених пластинках і пластинчастих відщепіях з округлим, косим та рівним робочим краєм. Скребки з виділеним «рильцем» (рис. 8, 15).
9. Двобічні скребки на тих самих заготовках (рис. 8, 18, 19).
10. Інші типи, відщепи з скребокподібною ретушю.
11. Скребки, комбіновані з іншими знаряддями (різцями).
12. Скобелі на відщепіях (рис. 8, 20) та багатовимістні — «лекала» (рис. 8, 21).

Різці в мезолітичних і неолітичних комплексах наявні значно рідше, ніж у палеоліті, але все ж вони й тут ще досить численні, особливо в мезолітичний період. У комплексі з Короста на Волині цих виробів, наприклад, виділено 25% щодо всіх знарядь: в Криму на стоянці Кукрек — 21%, Мурзак-Коба — 18% та ін. Інколи в матеріалах цього часу кількість їх дуже незначна (Мирне — 3%).

Виготовлялись різці на пластинах, відщепках і уламках кременю шляхом нанесення різцевих сколів. Помітно меншу роль при формуванні робочого краю відіграло ретушування. Різні типи різців виділяються, головним чином, за технікою виготовлення їх робочого леза.

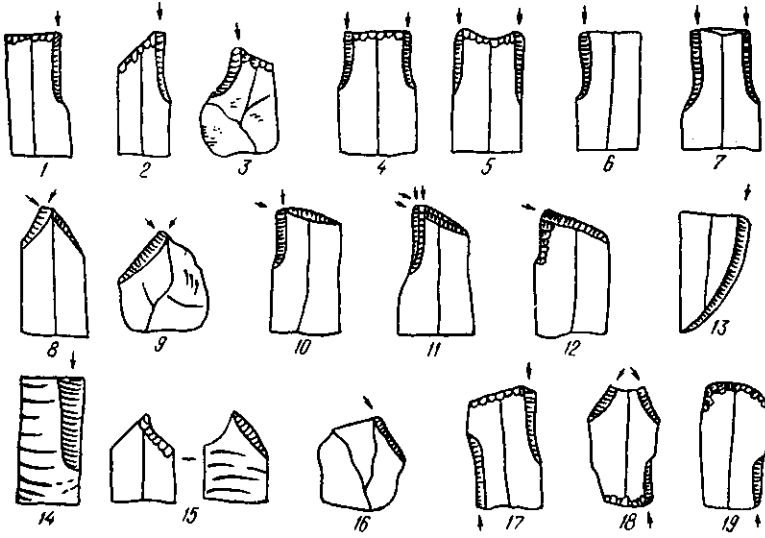

Рис. 9. Типи різців (схема).

Для палеолітичних комплексів Східної Європи О. П. Черниш вказує 16 типів різців¹⁸, у мезоліті дослідники виділяють їх всього 4—5 типів (М. О. Бадер, Л. Г. Мацкевой). У названій вище праці В. Гінтера і Козловського виділяється для палеоліту й мезоліту Польщі чотири типи, з яких два перших мають відповідно чотири і три підтипи.

Для фінальнопалеолітичної та мезолітичної епох Північної Європи Г. Швабедіссен визначає чотири основних типи різців — бічні, серединні, багатофасеткові дугоподібні (Бюске) та нуклеподібні. Бічні та серединні, в свою чергу, розпадаються відповідно на три і два підтипи.

У мезоліті й неоліті Східної Європи найбільш поширеними були типи бічних латеральних різців (рис. 9, 1—3) та знарядь, що їх свого часу П. П. Єфименко визначав як виготовлені «на куті зламаної пластини» (рис. 9, 6, 7) (у поляків — «ламанець»). Ознакою «ламанця» є відсутність підправки зламу пластини. Різцеві сколи наносились як з одного боку зламу пластини чи підретушування на її кінці, так і з двох. Різці з двома боковими сколами і підретушованим кінцем називають двобічними, або білатеральними (рис. 9, 4, 5). Останні часто виготовлялись на товстих нуклеподібних уламках кременю. Функціональне призначення цих виробів не зовсім зрозуміле, хоча належність їх за типологічними ознаками до категорії різців не викликає сумніву.

У бічних і двобічних різців інколи при сколюванні знімалась вся лезня частина знаряддя. Таким чином, виникав різець із «залізаним краєм» (рис. 9, 13). Це бракований екземпляр, однак ним також користувались у роботі. Здебільшого різці мають бічний скол, вздовж краю

пластини, але іноді він знімався з її черевця. У цьому випадку виникав тип інструмента, що його називають «плоским» (рис. 9, 14). Вони, очевидно, використовувались для розрізання м'яких матеріалів, наприклад шкіри. Переважно ж різцями, як вважають, обробляли кістки, а можливо, й дерево.

Помітно рідше в мезо-неолітичних комплексах трапляються середні різці (рис. 9, 8, 9), як і їх різновид — кутові (рис. 9, 10), багатofасеткові тощо. Виготовлялись вони лише з допомогою двох чи кількох сколів, спрямованих один до одного під гострим кутом (рис. 9, 11). В лісостепових районах Київщини і на Волині виділяється особливий тип мікрорізців (рис. 9, 15), що, на думку польських дослідників, є відходами при виготовленні мікролітичних виробів.

У кукрекських комплексах Криму і в Надазов'ї значно поширювались різці на коротких масивних відщепах (рис. 9, 16). Інколи це лише один скол на куті відщепа, або ж робочий край формувався скоком і крайовим ретушуванням. Г. А. Бонч-Осмоловський, а за ним і Л. Г. Мацкевой включають ці знаряддя в особливий «кукрекський тип».

В окремих випадках наявні різці, робочий край яких формувався незвичним способом — ретушувалась бокова грань пластини і скола на її поперечному зламі. Ці різці дістали назву супонівських (рис. 9, 12). Близькі до них вироби з ретушшю, але без сколу, їх називають ще різчиками.

Крім зазначених типів, можна говорити ще про дубльовані і комбіновані зразки, коли робоче лезо формувалось на протилежних кінцях заготовки (рис. 9, 17—19).

VII. Типи і підтипи різців. Різцеві сколи

1. Бічні (латеральні) на пластинках (а) або відщепах (б) з підретушованим кінцем, косим чи рівним (рис. 10, 1—3).
2. Двобічні (білатеральні) на тих самих заготовках з увігнутим чи рівним ретушованим кінцем (рис. 10, 7).
3. На куті зламаної пластини із сколами з одного (рис. 10, 4, 6) чи двох боків зламу (рис. 9, 7).
4. Середні на пластинках (а) або відщепах (б) (рис. 10, 8).
5. Кутові (рис. 10, 9, 15) і багатofасеткові, різці супонівського типу.
6. Різці з «залізаним краєм» (рис. 10, 5).
7. Мікрорізці (рис. 10, 11).
8. Атипові різці на відщепах, уламки з різцевими сколами.
9. Інші типи: дубльовані, багатозазубрені комбіновані тощо (рис. 10, 12—14).
10. Різцеві сколи.

Вістря. З точки зору заготовок і техніки виготовлення розрізняються дві основні серії вістер: на пластинках з крайовою підправкою та виготовлені шляхом двобічного ретушування. Черешкові вістря на пластинках з крутою крайовою ретушшю, а рідше плоскою в культурах Старого Світу мали досить значне поширення, на що може вказувати уже велика кількість їх типів, виділених дослідниками різних країн. Це такі типи, як Лінгбі, Фон-Робер, гамбурзький, Гавельте, Тейяк, аренсбурзький та ін. Здебільшого вони трапляються на півночі Європи, але відомі також у Середземномор'ї (тип атерійський, біблоський).

Вістря на пластинках більше властиві фінальнопалеолітичним і мезолітичним культурам, а наконечники з двобічною оббивкою характерні для неоліту і пізніших епох.

Поділ вістер відповідно до використання їх для різних видів зброї — стріл, дротиків і списів — досить умовний і залежить переважно від розмірів цих виробів. Всі вістря на пластинках та двобічно сформовані довжиною до 1—3 см, очевидно, використовувались як наконечники стріл. Екземпляри більших розмірів з двобічною обробкою йшли на оснащення дротиків і списів.

Класифікації цих виробів багато уваги приділяють польські дослідники, які розглядають окремо вістря на пластинах і вістря, виготовлені шляхом двобічної обробки. Серед перших для епохи палеоліту і мезоліту виділяється вісім типів, зокрема свідерські, хвалібоговіцькі, гренські, типу Войново тощо. Палеолітичні вістря з двобічною обробкою дія-

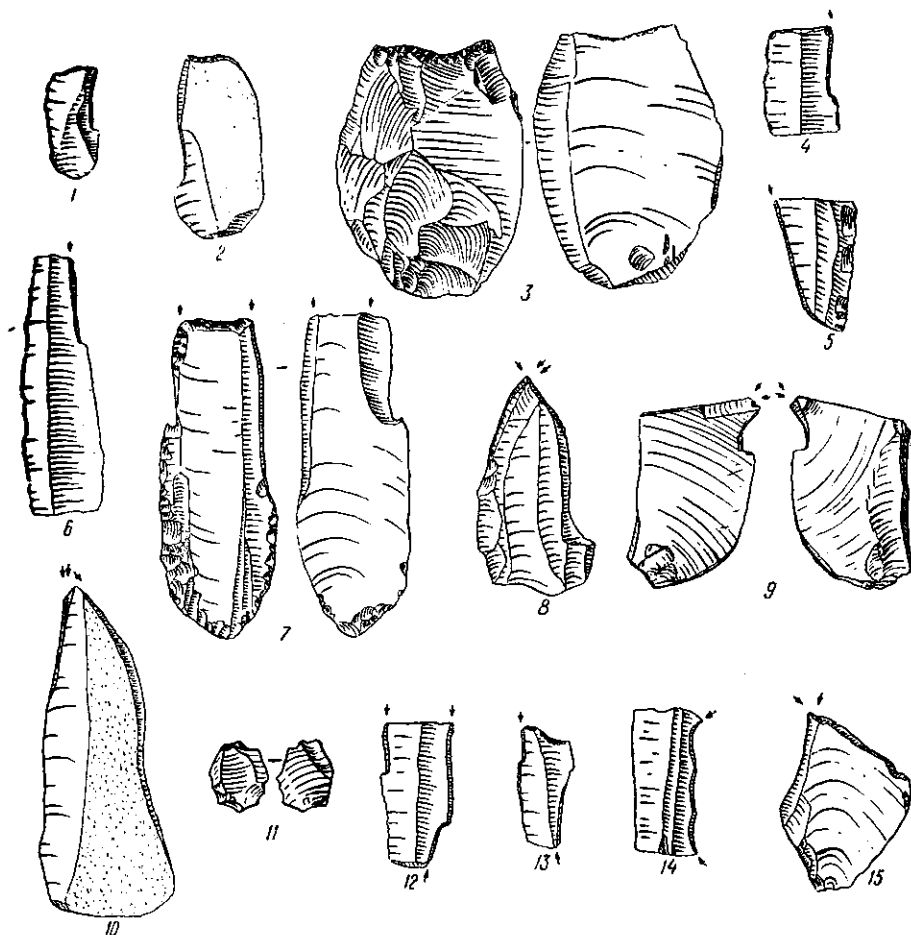

Рис. 10. Різці.

1 — Кізлевий; 2, 13 — Юсипівка; 3, 8 — Устя Гнилоп'яти; 4—7, 10, 12, 14 — Олександрія; 9 — Мінівський Яр; 11 — ДВС, 15 — Вирчище.

ться на солютрейські листоподібні і з виїмкою, костенковсько-сунгирські та ін.¹⁹ Для так званого балтійського неоліту визначено вісім типів, у тому числі ромбічні, трикутні, серцевидні тощо.

Типологія вістер епохи неоліту Костромського Поволжя запропонована у праці І. В. Гаврилової, де наведено шість типів і 11 підтипів цих виробів²⁰.

Окремі типи вістер як на пластинах з крайовою ретушшю, так і з двобічною обробкою, виділені на матеріалах Північного Кавказу і Прикаспію. До них належать чохські, кельтимінарські прапорцеві вістря майкопського типу та ін.

Поширення в межах Східної Європи різних форм цих виробів, мабуть, більше, ніж будь-яких інших, говорить про наявність локальних особливостей в розвитку мезо-неолітичної культури. Добре, зокрема, відомо, що ареал черешкових вістер на пластинках охоплює північніші

території Східної Європи, кельтмінарські поширені в Нижньому Поволжі і, головним чином, у Середній Азії. Чохські та майкопські є на Північному Кавказі. Можна зазначити також, що вістря з двобічною обробкою підтрикутної форми більше властиві культурам південних степових територій, а видовжені ланцетоподібні, овальні, ромбічні — залісненим районам Європейської частини СРСР.

У мезоліті на розглядуваній території відомі лише вістря на пластинах; знаряддя цього виду з двобічною оббивкою з'являються тут уже в неоліті й існують до кінця епохи бронзи. Спочатку вони невеликих розмірів і досить примітивні: їх форма ще нестабільна, ретуш уже плоска поверхнева, але покриває лише частково краї виробу. Такі знахідки виявлені, наприклад, на неолітичній стоянці Бузьки в Подніпров'ї. Вони нагадують трикутні вістря тарденуазького типу, хоч і відрізняються від них пропорціями і виразнішою плоскою ретушю.

За їх функціями всі вістря, у тому числі виготовлені на пластинах лише з частковим ретушуванням країв і наконечники з двобічною обробкою, ми зараховуємо до одного виду, що включає дев'ять типів і ряд підтипів.

VIII. Типи і підтипи вістер до стріл, дротиків і списів

1. На пластинах з плоскою ретушю по черешку або по лезу: *a* — свідерський тип (рис. 11, 12); *b* — на пластинах з крутою або крайовою ретушю — хвалібоговицький тип (рис. 11, 3).
2. На пластинах з крутою крайовою ретушю по всьому або майже по всьому периметру знаряддя — гренський тип (рис. 11, 4, 7).
3. На пластинах з довгою боковою виїмкою — кельтмінарський тип (рис. 11, 6).
4. На пластинах з трикутним, сформованим крайовою ретушю пером — чохський тип (рис. 11, 5).
5. Підтрикутні вістря з частковою ретушю по периметру — тип Бузьки (рис. 11, 8).
6. Вістря, сформовані двобічним ретушуванням трикутних обрисів з рівною (*a*), опуклою (*b*), чи увігнутою (*в*) основою (рис. 11, 9—14, 16).
7. Асиметричні, майкопського типу (рис. 11, 17).
8. Вироби видовжених пропорцій — волго-окський тип: ланцетоподібні (*a*), ромбічні (*b*), овальні (*в*), мигдалевидні (*г*) (рис. 11, 15, 18, 19).
9. Інші типи.

Мікролітичні вироби. До підгрупи мікролітів включають дрібні вироби, виготовлені з малих, звичайно мікролітичних пластин за допомогою крутої крайової ретуші. Лише в окремих випадках при формуванні мікролітичних знарядь (наприклад, трапецій із струганою спинкою) застосовують плоску поверхневу ретуш.

Розрізняють мікроліти геометричних обрисів (трапеції, сегменти, трикутники, прямокутники, ромби тощо) і негеометричні (пластини із скошеним кінцем, затупленим краєм, граветовидні вістря та ін.). Для геометричних екземплярів обов'язкова наявність обробки двох або й більше країв.

Типології трапецій дослідники приділяли велику увагу. Лише для неолітичних і мезолітичних пам'яток Криму Л. Г. Мацкевой виділяє, наприклад, 23 типи²¹. М. О. Бадер, однак, для мезоліту цієї ж території називає всього чотири типи²².

Трапецієподібні мікроліти, що більш властиві для південних степових культур Східної Європи, мають різні розміри, форму і техніку виготовлення, як, очевидно, і призначення.

З точки зору пропорцій вони бувають видовжені, середньовисокі і високі: у середньовисоких трапецій довжина нижньої основи приблизно дорівнює висоті виробу, у видовжених вона більша висоти, а у високих — менша (рис. 12, 1—3). За формою розрізняють звичайні, симетричні та асиметричні (рис. 12, 6). Асиметрія інколи досить помітна, навіть коли буває важко відрізнити трапецію цього типу від видовжених.

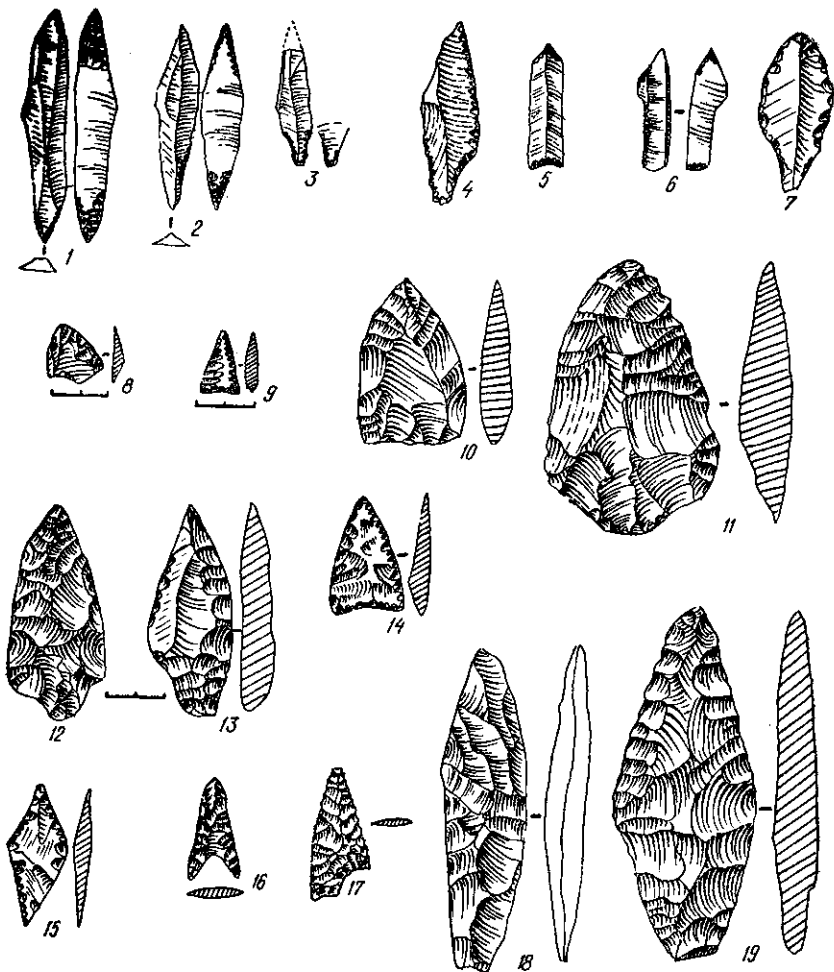

Рис. 11. Вістря до стріл, дротиків і списів.

1, 2 — Сюрень II; 3 — Корост; 4 — Піщане; 5 — Чох; 6 — Кавет 7; 7 — Володимирівка; 8, 18 — Грині; 9, 14 — Вовниги; 10, 11, 19 — Устя Осколу; 12 — Микільський могильник; 13 — Деревський могильник; 15 — Веть IV; 16—17 — Ясгак — Худак.

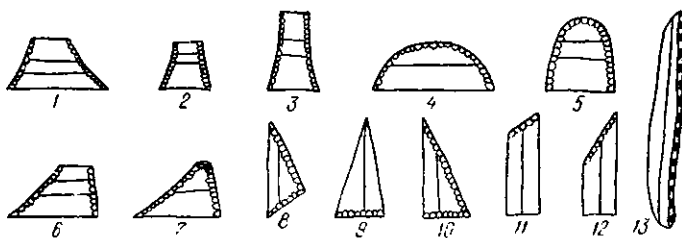

Рис. 12. Різні типи мікролітів (схема).

трикутників. Формальною ознакою останніх є суцільне ретушування двох прилеглих граней (рис. 12, 7, 8).

На Заході Європи асиметричні трапеції з одною увігнутою стороною виділяються в окремий тип вістрів (тип Віей).

Найчастіше трапеції виготовлялись з допомогою крутої крайової ретуші, що наносилась в напрямі спинки. Рідше, зокрема в Криму і на Кавказі, є екземпляри з ретушю, спрямованою до черевця. Ще рідше

вона наносилась в напрямі спинки і черевця. Свого часу П. П. Єфіменко виділив «траншевидний мікроліт із струганою спинкою», який тепер називають «трапеція із струганою спинкою»²³. Цей тип мікролітів, здається, характерний лише для пізніших пам'яток — пізнього неоліту і енеоліту. З його появою, як вважає С. М. Бібіков, починається неоліт

Рис. 13. Трапеції, сегменти, трикутники, ромби.

1 — Заміль-Коба; 2, 3 — Сороки; 4 — Перетічок; 5 — Нижньотомашівська; 6 — Гіржево; 7 — Дробишове; 8 — Петровське; 9 — Червона Гута; 10 — Моства; 11 — Фат'яма-Коба; 12 — Устя Осколу I; 13 — Кам'яна Гора; 14 — Бондариди; 15 — Таш-Аір; 16, 19 — Шаа-Коба; 17 — Юсуповський басейн; 18, 21 — Кая-Араси; 20 — Ат-Баш; 22, 25 — Грот Волопадний; 23 — Платовський Став; 24 — Василівка; 26 — Пісочний Рів; 27 — Базьків; 28 — Гайворон.

Криму²⁴. Інколи ретуш на спинку трапеції заходить лише частково, але може покривати і всю її поверхню. Форма цих виробів часто майже прямокутна, нерідко вони досить високі.

У північних районах України М. Я. Рудинський виділив особливий тип трапеції — «мале транше». Останні найчастіше виготовлялись з відщепів. Вони, як правило, високі і мають часто неправильні обриси. Ці трапеції, безперечно, використовувались в ролі вістер попереkleзових стріл, а видовжені види, можливо, як вкладиші. На думку С. М. Бібікова, тип дуже видовжених асиметричних трапецій з зубчиками виконував функцію блешні.

IX. Типи і підтипи трапецій

1. Звичайні симетричні, видовжені і середньовисокі з рівними, увігнутими чи трохи опуклими бічними гранями: а — з крайовою крутою ретушю в напрямі спинки (рис. 13, 1—3); б — у напрямі черевця (рис. 13, 4); в — із зустрічною ретушю (рис. 13, 5).

2. Звичайні симетричні з ретушю, що частково заходить на спляку (рис. 13, 6).

3. Асиметричні трапеції з крайовою ретушю переважно в напрямі спинки (рис. 13, 7—8), у тому числі дуже видовжені з зубчиками, фат'яма-кобінського типу (рис. 13, 11).

4. Високі асиметричні і симетричні, неправильних обрисів, виготовлені за допомогою крайової ретуші здебільшого з відщепів — мале транше (рис. 13, 9, 13).

5. Трапеції із струганою спинкою, у тому числі прямокутні (рис. 13, 12) або асиметричні.

6. Сегментовидні (рис. 13, 14), трапеції з підправленою верхньою основою (рис. 13, 15).

7. Інші типи.

Сегменти, як і трапеції, можуть мати різні пропорції. Виділяються, зокрема, видовжені середньовисокі (рис. 10, 4, 5). Ці два види мікролітів мають багато спільного і в техніці виготовлення. Тому їх номенклатурні списки близькі між собою. Основний район поширення сегментів — Крим і Кавказ, є вони в ранніх мезолітичних комплексах Північного Причорномор'я. На північніших територіях майже невідомі. Їх уже фактично немає в Надпоріжжі, на середній течії Сіверського Дінця, де трапеції наявні у великій кількості. Не виявлені сегменти поки що і на території Молдавії²⁵. Типологія їх опрацьована також досить добре. В списку Л. Г. Мацкевого налічується 11 типів, у М. О. Бадера — шість.

В основу нашого поділу сегментів на типи і підтипи взята їх форма, техніка нанесення ретуші та її характер.

Найпоширенішими є звичайні симетричні, видовжені або середньовисокі сегменти, сформовані з допомогою крутої крайової чи плоскої ретуші, нанесеної в напрямі спинки пластини (рідше черевця).

Асиметричні сегменти епіпалеолітичного часу Сонвіль-Борд і Перро відносять до окремого типу азильських вістрів.

Сегментовидні вироби з пластин, довжина яких у 2—3 рази перевищує ширину, інколи називають напівкруглими (С. Козловський) та ланцетоподібними (Б. Грамш) вістрями.

Х. Типи і підтипи сегментів

1. Звичайні симетричні, видовжені чи середньовисокі сегменти з крутою крайовою ретушю: *a* — нанесеною в напрямі спинки (рис. 13, 16, 17); *b* — в напрямі черевця (рис. 13, 23); *v* — зустрічною ретушю, у тому числі екземпляри без ребра пластини (рис. 13, 19).

2. Звичайні симетричні, з плоскою ретушю, що заходить на спинку: *a* — з боків (рис. 13, 20); *b* — по всій дузі (рис. 13, 18, 21).

3. Асиметричні сегменти: *a* — з крутою крайовою ретушю (див.: тип 1; рис. 13, 22); *b* — з плоскою ретушю (див.: тип 2; рис. 13, 18).

4. Інші види.

Трикутні вістря трапляються в комплексах мезо-неолітичної епохи на розглядуваній території відносно рідко. А ромбовидні мікроліти тут взагалі відомі в поодиноких екземплярах. Вони виявлені лише на пам'ятках Південного Бугу та Середнього Дністра. Трикутні мікроліти повніше представлені на північних територіях України (Київщина, Волинь). У степовій частині і в Криму їх значно менше. Дещо численніші вони, здається, в комплексах Кавказу.

Основною ознакою трикутників є суцільна обробка на двох суміжних гранях шляхом нанесення крутої крайової ретуші (рис. 12, 8, 10). До цієї самої групи знярядь, напевно, слід відносити високі трикутні вістря з ретушю по рівній базі і частковим ретушуванням чи без нього по бічних гранях (рис. 12, 9).

Частіше використовувались високі асиметричні трикутники і помітно рідше симетричні рівнобічні. Як перші, так і другі були, очевидно, вкладашинами, хоча знахідка вістрів, оснащених цими виробами, поки що невідома. В комплексі Пісочного Рову на Десні виявлені своєрідні трикутники неправильних обрисів, виготовлені з відщепів. Ретуш крута крайова. Використовувались вони, напевно, як і мале транше, в ролі вістрів поперекових стріл.

Ромбовидні вироби, безперечно, були вістрями стріл. На Заході Європи вони виділяються в окремий тип вістер.

XI. Типи і підтипи трикутників і ромбів

1. Трикутники асиметричні видовжені (рис. 13, 24).
2. Симетричні: *a* — видовжені рівнобічні з ретушню по бічних гранях чи без неї (рис. 12, 9); *b* — низькі рівнобічні (рис. 13, 25).
3. Трикутники неправильних обрисів (рис. 13, 26).
4. Ромби: *a* — симетричні (рис. 13, 28); *b* — асиметричні (рис. 13, 27).

Косі вістря. Пластини із скошеним краєм виготовлялись з пластин середніх розмірів, головним чином, за допомогою крутого крайового ретушування, нанесеного в напрямі спинки. У косих вістер кут їх вершин менше 45° (рис. 10, 12). Ці вироби, очевидно, використовувались для оснащення стріл. На це вказує, зокрема, оформлення у деяких з них черешка. В польській літературі косі вістря зараховані до типів, яким дані власні назви — тип Коморниці, Яніславиць, Велішов та ін.²⁶ Перший з них характеризується лише одним скосом по перу. Для таких виробів німецькими дослідниками застосовується назва «тип Зоновен». Яніславицький і велішовський типи відзначаються підправкою не лише по перу, а й по основі (базі) вістря. В Польщі їх ще називають півтилчачаками подвійними. До цього типу польські дослідники залічують і всі низькі асиметричні трапеції. Можливо, вони і мають рацію з точки зору застосування цих виробів, але суто формально асиметричні трапеції є іншими.

За оформленням пера косі вістря розпадаються на два типи: скіс, формований лише ретушню, і підтип виробів із зламанним підретушованим скосом. Перший ми назвали типом Зоновен-Коморниця, другий — донецьким.

Від косих вістер слід відрізнити пластинки із скошеним краєм, у яких кут вершини більше 45° . Трапляються такі пластини рідко, і, очевидно, призначення їх різне (рис. 12, 11).

XII. Типи і підтипи косих вістер. Пластини із скошеним кінцем

1. Косі вістря на пластинах: *a* — з гостро скошеним ретушованим кінцем типу Зоновен-Коморниця (рис. 14, 1, 2); *b* — з гострим скошеним, зламано-ретушованим кінцем — донецький тип (рис. 14, 3, 4).
2. Пластини із тупо скошеним ретушованим кінцем (рис. 14, 6, 7).

Вістря і пластини з затупленою спинкою є досить частими знахідками, особливо на північніших територіях України — на Сіверському Дінці, Київщині та Волині.

Вістря з затупленою спинкою виготовлялись здебільшого з малих пластин та пластинчастих відщепів шляхом нанесення вздовж одного чи двох боків крутої крайової ретуші, звичайно в напрямі спинки. Вони відрізняються від пластин з затупленою спинкою наявністю гострого кінця. У пластин краї або рівно ретушовані, або ж обламані під прямим кутом до довгої осі виробу.

Вістря цього типу ведуть свій початок ще з палеоліту (вістря Шательперрон, Граветт). Останніх два типи існують і в мезолітичний період. У польській літературі такі вістря і пластини мають назву тилчаків. До них належать, зокрема, вістря типу Ставиного, що має пряму заретушовану спинку і гострий кінець. Виготовлялись вони, як і кудлаївські, виділені М. Я. Рудинським за матеріалами Десни, з погано огранованих пластинок чи пластинчастих відщепів. До вістер типу Ставиного-Кудлаївки близько стоять граветовидні, які виконані з добре огранованих пластин. Спинка цих виробів товста, масивна. Вони бувають досить великі за розмірами (довжиною до 6—10 см).

Особливо значного поширення набули вістря з затупленою спинкою у культурах Північної Африки, де виділяється кілька їх типів — Аін Кеда, Шакал, Мешта ель Арбі²⁷.

У Польщі не відомі ланцетоподібні чи напівкруглі вістря, які віддалено нагадують тип шательперрон. До них польські дослідники включають всі видовжені сегменти.

Голкоподібні вістря, що в комплексах мезо-неолітичного часу розглядуваної теорії досить рідкі, відрізняються наявністю крутої крайової

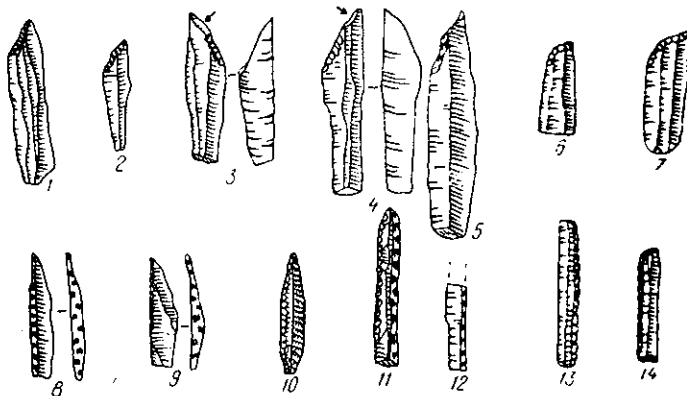

Рис. 14. Типи негеометричних мікролітів.

1 — Бондариха; 2 — Дробишове; 3, 4 — Сіверський Донець; 5 — Студенок; 6 — Петровське; 7 — Кая-Араси; 8, 9 — Кудлаївка; 10, 11 — В. Андрусівка; 12 — Корост; 13 — Устя Осколу; 14 — Бондариха.

ретуші вздовж обох довгих граней. Такі екземпляри виявлені в Костенках, відомі вони і в західноєвропейських комплексах, де дістали назву тип Совтер²⁸.

Пластинки з затупленою або обрубаною спинкою використовувались як вкладиші в пази кістяних і дерев'яних вістрів. На їх виготовлення йшли добре ограновані тонкі, переважно мікролітичні пластини, що мали спинку з трьома схилами. Гінтер і Козловський пропонують дати їм назву борківського типу (за найменуванням стоянки Борки на Оці). Ці вироби досить добре представлені на Сіверському Дінці, де існують в мезоліті і неоліті (Бондариха, Студенок). Є дві різновидності таких пластин: з обламаними кінцями та з ретушю на них. Можливо, перші виникали з других у результаті їх зламу. Проте не виключено, що вони виготовлялись спеціально. Зокрема в пазах кістяного вістря з Райгородка Донецької області були встановлені саме такі поламані пластини. На відміну від поламаних борківських пластин-вкладишів з затупленою спинкою, ті, у яких крутою ретушю підправлені кінці, ми називаємо бондарихінськими.

Вістря з затупленою спинкою властиві більш раннім комплексам мезоліту. Пластини-вкладиші, як зазначалось, добре представлені і в неолітичних колекціях. У пізньому неоліті України вони набувають лише відносно великих розмірів (Маріуполь, М. Дубовий острів).

XIII. Типи і підтипи вістрів і пластин з затупленою спинкою

1. Вістря на пластинах і пластинчатих відшепах типу Ставиного-Кудлаївка (рис. 14, 8, 9).
2. Граветовидні вістря (рис. 12, 13).
3. Голкоподібні вістря (рис. 14, 10, 11).
4. Сегментовидні вістря (дуже видовжені сегменти) — ланцети.
5. Пластини-вкладиші: а — з затупленою спинкою — борківський тип (рис. 14, 12, 13); б — з затупленою спинкою і кінцями — бондарихінський тип (рис. 14, 14).

Макролітичні вироби та інші види знарядь. Макролітична техніка — спосіб обробки великих знарядь — сокир, клинів, піків — з допомогою нанесення поверхневих плоских сколів, звичайно з двох боків заготовки. Ця техніка бере свій початок ще в палеолітичний час серед пам'яток селето-костенківсько-стрілецького культурного кола верхнього палеоліту. Але особливого розвитку вона набуває в мезоліті та неоліті, як і пізніше. В техніці двобічного обтесування виготовлялись головним чином інструменти для обробки дерева — сокири, тесла, клини. Потім ця техніка широко застосовувалась при виготовленні вістер, стріл, спиць і дротиків.

Район поширення макролітичних виробів охоплює більш північні території України (Сіверського Дінця, Десни, Волині). В степовій зоні Східної Європи вони практично невідомі.

Серед сокир найпримітивнішими є транше. Вони виготовлялись з великого уламку кременю, у якого вже був гострий край, що ставав лезом сокири. На бічних гранях транше завжди є підправка, очевидно, щоб вставляти знаряддя в муфту.

Сокири-різаки мають звичайно овальну чи неправильно овальну форму; вони оббиті з двох плоских сторін, а їх лезо сформоване великим боковим сколом. У результаті такого «підживлення» леза виникали так звані сколи з сокирок.

Клиноподібні сокирки є дальшим етапом у розвитку техніки виготовлення деревообробних знарядь. Якщо різакі, очевидно, застосовувались більше для різання, то ці сокири використовувались уже для рубання дерева. Форма їх стала більш сокироподібною: вони плоскі; гостроовальні в поперечному перетині, мають розширене, часто клиновидне лезо. Ці вироби на пізніших етапах уже пришлифовувались. Інколи їх лезо має жолобчасту форму.

Піки, як і транше, давно вже виділені на Заході, в комплексах Східної Європи трапляються досить рідко. Форма їх у нас далеко не класична. Це вироби підтрикутні в перетині, оббиті з усіх боків. Про їх призначення сказати щось певне важко.

На Сіверському Дінці виділені клини, що являють собою уламки кременю, у яких оббивкою сформовано округло-гострий робочий кінець. «Обушок» завжди забитий. Можливо, що ці клини використовувались при розколюванні дерева.

Траншевидні сокири і різакі з'явилися в мезоліті, але є вони і в неолітичних комплексах. Клиноподібні сокири властиві для розвинутого і пізнього неоліту. Вони побутують пізніше і в мідному віці.

XIV. Типи і підтипи сокир. Клини. Бокові сколи з сокир

1. Траншевидні (рис. 15, 1).
2. Різакі (рис. 15, 2).
3. Клиноподібні: *a* — лише оббиті (рис. 15, 4); *б* — з пришлифуванням (рис. 15, 3, 6); *в* — мініатюрні (рис. 15, 5).
4. З жолобчастим лезом (рис. 15, 10).
5. Піки (рис. 15, 8, 11).
6. Клини (рис. 15, 7).
7. Бокові сколи з сокир-різаків (рис. 15, 9).

XV. Інші види знарядь

Серед інших видів знарядь, що трапляються рідко або не становлять серій, виділяються: 1) проколки; 2) свердла; 3) ретушери; 4) відбійники; 5) стамесочки; 6) черепаховидні вироби, оброблені плоскою ретушню по одній поверхні, — лімаси та ін.

Запропонована узагальнююча схема класифікації крем'яних виробів мезо-неолітичної епохи південних районів Європейської частини СРСР є певним підсумком досліджень в цій галузі. Звичайно, вона не

є вже повною і незмінною в деталях. Глибше вивчення форм, техніки виготовлення, як і їх функцій, передбачає розширення списку не лише в кількості типів і підтипів, а, можливо, й видів виробів. Але уже і в такому вигляді номенклатурний список вносить, як нам здається, певну сталість і одноманітність у визначенні типів знарядь, порядок і послідовність їх розгляду та робить можливим використання статистики при обробці комплексів. При вивченні мезолітичних колекцій за наведеною

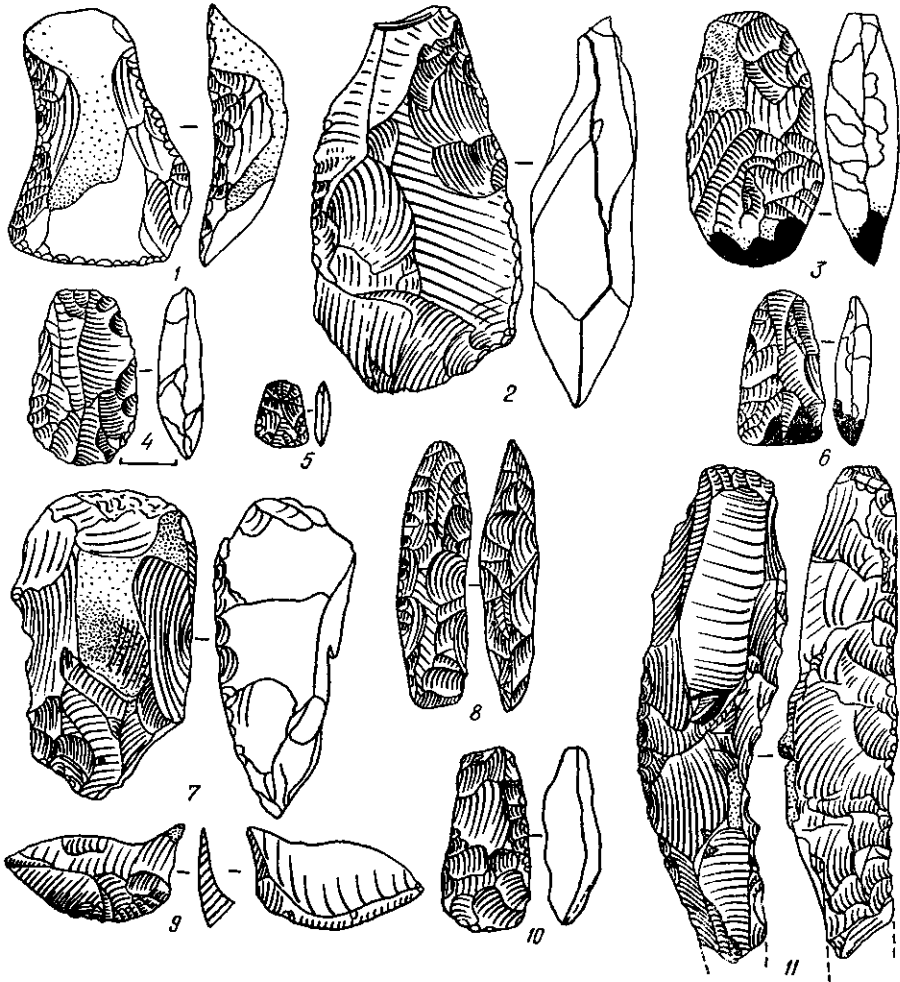

Рис. 15. Макролітичні вироби.

1 — Минівський Яр; 2, 7, 9 — Бондариха; 3 — Грині; 4 — Ізюм; 5 — Романовичі; 6 — Аношка; 8 — Поділля; 10 — Скуновсо; 11 — Студенок.

тут номенклатурою нами проводились підрахунки окремо по групі нуклеусів і групі знарядь. Кількісний і процентний склад визначався у двох аспектах: типів у рамках кожного виду (категорії) виробів і кожного виду знарядь щодо всіх інших (таблиця).

Всі ці дані зводяться в порівняльну таблицю, на підставі якої можуть бути виведені індекси спорідненості між комплексами згідно з існуючими нормами статистики*.

Необхідно ще раз підкреслити, що лише наявність єдиної загально-визнаної номенклатури забезпечує доступний і зрозумілий для інших дослідників науковий опис колекцій крем'яних виробів на рівні сучасних досягнень археології.

Статистичне порівняння складу комплексів крем'яних виробів мезолітичної епохи України

Групи виробів	Пам'ятки	Мирне		Дробишове		Корост	
		кількість (процент)		кількість (процент)			
		типів	видів знарядь	типів	видів знарядь	типів	видів знарядь
А. Нуклеуси і заготовки знарядь	I. Нуклеуси у тому числі: конічні, призматичні, орто- гнатні та округлі теж сплюснені, косозрізані олівцевидні плоскі	107 ++ + +++		6 + + —		19 2/10 17/90 —	
	II. Пластини без додаткової об- робки у тому числі: правильноограднені, середньо- широкі вузькі, у тому числі мікро- літичні реберчасті	1004 748/65 214/19 42/16		394 + ++		585 +++ — .22	
Б. Знаряддя праці	III. Відщепи	753		?		?	
	IV. Ножі, серпи	108	26,2	82	13	16	20
	V. Пластини з регушкою у тому числі: перетини пластин з виїмками з підтісуванням по брюшку	31 ++ 22/70 9/29	7,5	370 347/94 23/6	59	— — —	
	VI. Скребки, скобелі у тому числі: циркулярні, округлі н: півкруглі нігтевидні високої форми, нуклевидні кінцеві на пластинах скобелі інші	210 12/6 176/84 10/4 12/6	51	87 — 63/72 — 18/21 6/7 —	14	27 4/15 — — 22/81 — 1/4	34,1
	VII. Різці у тому числі: бокові, двобічні на куту пластини серединні мікрорізці антипові на відщеплах	14 1/7 5/36 6/43 1/7 1/7	3,4	8 — 8 — — —	1,2	20 7/35 7/35 6/30 — —	25,3
	VIII. Вістря до стріл, дротиків і списів у тому числі: свідерські хвалібогевицькі інші	— — — —		— — — —		13 4/31 8/61 1/8	16/4

Групи виробів	Пам'ятки Типи та під- типи виробів	Мирне		Дробишове		Корост	
		кількість (процент)		кількість (процент)			
		типів	видів знарядь	типів	видів знарядь	типів	видів знарядь
Б. Знаряддя праці	IX. Трапеції у тому числі: звичайні, видовжені середньовисокі високі, в тому числі мале транше	27 11/41 16/59	6,6	80 40/50 40/50 —	12	2 — — 2	3
	X. Сегменти	2	0,5	2	0,3	—	
	XI. Трикутники	—		1	0,2	—	
	XII. Косі вістря	19	4,6				
	XIII. Вістря і пластини з за- тупленою спинкою	1	0,2				
	XIV. Макролітичні вироби у тому числі: сокири-різакі	— —		2 2	0,3	1 1	1,2
	XV. Інші типи знарядь						
	Всього виробів	2276		1034		683	
	У тому числі знарядь	412	100	634	100	79	100
	Індекс спорідненості за знаряд- дями з комплексом стоянки Мирного				42,6		60,5

¹ Г. А. Бонч-Осмоловский. К вопросу об эволюции древнепалеолитических индустрий.— «Человек», 1928, № 4; В. А. Городцов. К истории развития техники первобытных каменных орудий.— СЭ, 1935, № 2.

² F. Bord. Principes d'une méthode d'étude des techniques de débitage et de typologie du paléolithique ancien et moyen.— L'antropologie, t. 54, № 1-2, 1950; F. Bord et M. Burgon. Le complexe mousterien: Mousterien, Levallusien et Taycien.— L'Antropologie, t. 55, № 1-2, 1951.

³ Н. О. Бадер. О соотношении культур верхнего палеолита и мезолита Крыма и Кавказа.— СА, 1961, № 4; А. П. Черныш. О номенклатуре позднепалеолитических орудий.— КСИА, вып. 111. М., 1967; В. Н. Станко. Исследование стоянки Мирное. Отчет о работе за 1970—1971.— НА ИА АН УССР; С. В. Смирнов. Місцева генетична підснова надпорізького мезоліту.— Археологія, т. XXIV. К., 1970; Л. Г. Мацкевой. Опыт типологической классификации микролитической индустрии Крыма (мезолит — неолит).— СА, 1971, № 1; В. И. Неприна. Неолит ямочно-гребенчатой керамики Украины.— НА ИА АН УССР. Досить повне зведення розробок у галузі номенклатури крем'яних виробів на заході подається у книзі М. Брезіюна (Див.: М. Brézillon. Le Dénomination des objets de Pierre Tallée. Paris, 1971).

⁴ D. Sonville-Bordes, J. Perrot. Lexique typologique du Paléolithique supérieur.— Bull. de la Soc. Préhist. Française, t. LI, 7; t. LII, № 1-2; t. LIII, № 7, 8, 9.

⁵ А. П. Черныш. Вказ. праця, с. 4.

* М. З. Паничкина. О двух типах верхнепалеолитических нуклеусов.— КСИИМК, вып. 75. М., 1959; и ж. Палеолитические нуклеусы.— АСЭ, № 1. Л., 1959; В. П. Любим. К вопросу о методике изучения нижнепалеолитических каменных орудий.— МИА, № 131. М., 1965; Р. Х. Сулейманов. О нуклеусах из пещерной стоянки Оби-Рахмат.— КСИА, вып. 114, 1968; И. И. Коробков. Нуклеусы Яштуха.— Яштуха.— МИА, № 131, 1965; Н. К. Анисюткин. Дополнение к методике обработки нижнепалеолитических комплексов.— АСЭ, № 10, Л., 1968.

⁷ П. П. Ефименко. Мелкие кремневые орудия геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках раннеолитического возраста.— РАЖ, т. 13, вып. 3—4, 1924; М. Я. Рудинский. Стоянка с микролитичным инвентарем на о. Кизлеву.— АП, т. 2. К., 1949.

⁸ Н. О. Бадер. О соотношении культуры верхнего палеолита и мезолита Крыма и Кавказа.— СА, № 4, М., 1961.

⁹ В. Н. Станко. Мезолитическая стоянка Гиржево в Одесской области.— СА, № 2. М., 1966.

¹⁰ С. В. Смирнов. Місцева генетична підоснова надпорізького мезоліту.— Археологія, т. XXIV. К., 1970.

¹¹ Л. Г. Мацкевой. Опыт типологической классификации микролитических индустрий Крыма (мезолит-неолит).— СА, 1971, № 1.

¹² B. Ginter, I. K. Kozłowski. Technika obrobki i typologia wyrobów kamienpuch Paleolitu i Mezolitu. Krakow, 1969.

¹³ Г. М. Мацкевой. Вказ. праця, с. 10.

¹⁴ M. Brézillon. Вказ. праця, с. 106.

¹⁵ А. П. Черниш. Вказ. праця, с. 5.

¹⁶ Л. Г. Мацкевой. Вказ. праця, с. 13, 14.

¹⁷ M. Brézillon. Вказ. праця, с. 232.

¹⁸ А. П. Черниш. Вказ. праця, с. 6.

¹⁹ B. Ginter, I. R. Kozłowski. Вказ. праця, с. 75.

²⁰ И. В. Гаврилова. Типы наконечников стрел эпохи неолита и бронзы Костромского Поволжья.— МИА, № 2, 131. М., 1965.

²¹ Л. Г. Мацкевой. Вказ. праця, с. 10—11.

²² Н. О. Бадер. Вказ. праця, с. 18.

²³ П. П. Ефименко. Вказ. праця, с. 216.

²⁴ С. Н. Бибиков. К вопросу о неолите в Крыму.— КСИИМК, вып. 4. М., 1940.

²⁵ А. А. Формозов. Распространение сегментов и трапеций в каменном веке в Восточной Европе.— СА, 1973, № 1.

²⁶ B. Ginter, I. K. Kozłowski. Вказ. праця, с. 82—83.

²⁷ M. Brézillon. Вказ. праця, с. 302, 320, 329.

²⁸ Там же, с. 323.

* Про спосіб і принципи виведення індекса спорідненості, що ми їх тут застосовуємо, див.: Археологія, вип. 2. К., 1971, с. 50—52.

Д. Я. ТЕЛЕГИН

О номенклатурном списке кремневых изделий эпохи мезолита — неолита

Резюме

Значительное накопление новых серий кремневых орудий разных периодов каменного века, более углубленное их изучение, в том числе статистическим методом, как с точки зрения культурно-территориального членения, периодизации, так и генезиса культур, настоятельно требует выработки детальной и единой для большого региона классификации кремневых изделий. За последнее десятилетие по вопросу разработки их номенклатуры сделано уже довольно много, особенно применительно к палеолиту и мезолиту, как за рубежом, так и в Советском Союзе.

Для кремневых изделий эпохи мезолита—неолита Восточной Европы классификация пока не разработана. Имеющиеся номенклатурные списки охватывают обычно небольшие территории, либо относятся к отдельным культурам или к памятникам (Д. А. Крайнов, А. А. Формозов, С. В. Смирнов, В. Н. Неприна, Л. В. Кольцов, В. Н. Станко, В. Ф. Исаенко и др.).

С учетом имеющегося опыта и на основе изучения многочисленных комплексов кремня мезо-неолитической эпохи автором предложен для Юга Европейской части СССР и Северного Прикаспия общий номенклатурный список, включающий XIV видов (категорий) кремневых изделий, которые, в свою очередь, делятся на 93 типа и около 100 подтипов. Для удобства пользования списком все изделия разделены на группы: А — нуклеусов и заготовок и Б — группу орудий. В последней выделены подгруппы микролитов и макролитических орудий.

Предложенная разработка послужит, как нам кажется, определенным шагом на пути к созданию общевосточноевропейской систематики мезо-неолитического кремня и позволит сопоставить ее с номенклатурами прилежащих территорий Европы и Азии.

В. О. ДЕРГАЧОВ

**Класифікація кераміки
і відносна хронологія поховань
Вихватинського могильника**

Відкритий під час Великої Вітчизняної війни Вихватинський пізнотрипільський могильник досліджувався головним чином протягом 50-х років Молдавською археологічною експедицією ІА АН СРСР під керівництвом Т. С. Пассек¹. Своєчасна, хоч і неповна, публікація одержаних даних забезпечила широку популярність пам'ятки серед радянських та зарубіжних дослідників первісного суспільства. Розкопки цього могильника більшість дослідників справедливо визначає як новий етап у вивченні Трипілья в цілому і пізніх його етапів зокрема.

Інтерес до матеріалів Вихватинського могильника значно зріс за останні роки у зв'язку з необхідністю дальшої розробки питань локально-хронологічного членування пізнотрипільських пам'яток². Лише кілька років тому Т. Г. Мовшею³ для Середнього Дністра була виділена нова локальна група, що дістала назву «пам'ятки вихватинського типу». Але матеріали могильника ще недостатньо висвітлені в літературі (видано менше 50% інвентаря) і з наукового боку практично не опрацьовані. Т. С. Пассек дала лише короткий опис розкопок і загальну характеристику виявлених матеріалів. Класифікація та систематизація їх в рамках невеликого розділу монографії була неможливою.

Для вичерпного вивчення могильника необхідна розробка класифікації й систематизації інвентаря, особливостей поховального обряду, а також визначення соціологічного змісту даних поховань, внутрішньої хронології і співвідношення могильника з пам'ятками Середнього Подністров'я та інших локальних груп. Пропонована читачеві стаття присвячена лише класифікації кераміки та розробці мікрохронології як першочергового завдання. Автор використав всі доступні джерела і колекції матеріалів досліджуваної пам'ятки, що зберігаються в Республіканському історико-краєзнавчому музеї (Кишинів), у фондах сектора археології Інституту історії АН МРСР та Державного Ермітажу (колекції № 1999, 2275), а також архівні матеріали (фонди ІА АН СРСР, № Р-1/166, Р-1/1239, Р-1/1178, Р-1/2150) і публікації різних років*. Нумерація поховань, розкопаних в 1952, 1955 і 1959 рр., відповідає наведеній у Т. С. Пассек**.

На території Вихватинського могильника була відкрита площа близько 100 м². Загальна його площа, за висновком Т. С. Пассек⁴, становить 3 тис. м², а за відомостями Г. Д. Смирнова⁵, який обстежив цю територію в 1947 р., вона перевищувала 3,5 тис. м². Зафіксовано 62 поховання, але, на думку Т. С. Пассек, всього їх мало бути близько 150. За нашими даними, що спираються на приблизні підрахунки кількості вікових груп, які припадають на кожне покоління, могильник повинен був складатись більш ніж з 200 поховань.

Великі розміри могильника (з урахуванням нерозкопаної частини), значна кількість поховань, випадки стратиграфічного перекривання одних іншими дають змогу говорити про те, що пам'ятка існувала протягом значного періоду, який охоплював кілька поколінь людей⁶. Це дає підставу сподіватись на деякі хронологічні зміни в самому матеріалі (поховальному обряді, інвентарі). Визначивши ці зміни шляхом відповідної обробки даних, можна розподілити поховання на групи, що становлять окремі хронологічні шари, тобто з'ясувати мікрохронологію або